

Patria és pietas: Vitéz János és Janus Pannonius kapcsolatáról

Az 1988-ban megrendezett Vitéz János konferencián elhangzott előadások összegezték azt, amit Esztergom érsekéről és életművéről addig tudni lehetett. A leglátványosabb, kétségtelenül, az a kép, amit ott Horváth István és Vukov Konstantin adott a palota föltárásáról, illetve ennek rekonstrukciójáról.¹ A legmeggondolkoztatóbb ugyanakkor Szakály Ferenc tanulmánya arról a törésekkel és kérdőjelekkel megszakított életpályáról, amelynek kiteljesedése a palotaépítő egyháznagyé lett volna, ha nem torkollott volna az ismert tragédiába.² Szakály szerint Vitéz korai közéleti sikereit legalább ugyanannyi látványos, számunkra nem mindig magyarázható hátratétele követte. A Szakály megkezdette vizsgálatokat Kubinyi András folytatta a politikus és egyházfő Vitéz és unokaöccse, Janus Pannonius Mátyás korabeli szereplését illetően.³ “A két tehetséges főpap nemcsak ritka haszonleső férfi, hanem nagyon középszerű politikus is volt” összegzi a pályaképek elemzését Kubinyi tanulmánya végén. Azt ő is elismeri, hogy intellektuális téren a XV. századi Magyarország két egészen kiemelkedő egyénisége igyekezett vagy kényszerült politikai szerepet is vállalni. Ugyanis kezdeményező szerepüket a művelődés és művészetek fölvirágoztatásában ma sem vitatja senki.⁴ Halálukkal lezárulhatott ugyan a magyarországi reneszánsz első korszaka, de a mag el volt vetve. A módosított pályaképek, ha közelebb visznek is bizonyos fölismerésekhez, a végső bukás, a két egyháznagy együttes tragédiája, sok részletében továbbra is rejtély maradt. A következőkben éppen erről az egymáshoz kötődő kapcsolatáról lesz szó. Vitéz János esztergomi érsek és unokaöccse, Janus Pannonius együttes indítékaira, a közös szülőhelyre, a családi kapcsolatokra és az egymáshoz fűződő töretlen ragaszkodásnak néhány újabban kiderített emlékére hívom fel a figyelmet.

Szülőföldje mindkettőnek a szlavóniai Körös megye volt. A vidék török pusztítás előtti településhálózatát, nagy okleveles bizonyító anyag alapján, Csánki Dezső föltérképezte.⁵ A monográfia a birtokviszonyokról és a megye korabeli társadalmáról is megbízható képet ad. Innen tudjuk, hogy az őslakosok szlávok voltak. A meghódított területeken a magyar királyok

várakat építettek. Az e várak körül lakók azután, leginkább hadi érdemekkel, a magyar nemesség soraiba emelkedhettek, és a nemességgel birtokokat is kaphattak. Így volt ez “Vitéz” János őseivel is. A zágrábi egyházmegyéhez tartozó Zrednamelléken, a Monoszlói hegy közelében élt a család, nevüket is onnan vették. A későbbi esztergomi érsek 1438-ban mint Zrednamelléki Gele fia Dénes fia János, 1441-ben pedig Ózrednai János néven, “ex utro parente de nobili genere procreatus” írta magát pápai folyamodványokban.⁶ A Johannes de Zredna nevet találjuk 1434-ben a bécsi egyetemre beiratkozottak Matriculájában, 1451-ben összeállított levélgyűjteményén és az 1455-ben, váradi püspöki rezidenciáján neki másolt Tertullianus kolofonján is.⁷ Végül az esztergomi kriptában látható sírkövén is Johannes de Zredna olvasható.⁸ Tehát nevét, ha nem egyházi titulusával élt, egész élete folyamán a szülőhelyre utaló formában használta.⁹ Az elsőként idézett névalak, az apa és nagypapa nevének felsorolásával tanúsítja azt, hogy nem volt családnevük, ezért a születési hely (vagy birtok) megnevezése mellett a leszármazást tanúsító névsort hurcolták magukkal, nyilván jogbiztosító indítékból. Ez az őskatalógus nekünk biztos vezető a család leszármazásának kutatásában, akár több évszázadra visszamenően is. Így juthatunk el a tárgyalt család esetében is az 1380. évhez. Ekkor Dezou fia Geleth (azaz Vitéz János nagypapa) a szlapon báni ítélőszék előtt mint procurator képviselte a garicsi pálos kolostor ügyét.¹⁰ Választásom azért esett erre az adatra, mert itt már látható az a szoros kapcsolat, amely a Zredna(mellék)i családot az ugyancsak a Monoszlói hegység lábánál fekvő pálos kolostorhoz kötötte. Itt maradtak fenn a család iratai is. Ezeknek Mályusz Elemér készítette regesztáiból pontos képet kaphatunk birtokügyeikről, a perpatvarokról és a házasságokról is. A Csánki Dezső rajzolta séma itt is érvényes. 1403-ban Zsigmond király a hadjáratban mellette harcoló Geleth fia Dénesnek (Vitéz apja) megtestvéreinek egy falut adományozott már korábban is meglévő birtokaikhoz. 1407-ben ez a Dénes igen nagy összeget, 120 forintot fizetett ki egy zálogbavett birtokért. Ekkortájt vehette feleségül a magát éppen e zálogbavett birtokról nevező Lesznai Lászlónak egyetlen leányát, Dorottyát. Dorottyának egyébként tekintélyes birtokai voltak másutt is, és ő lett azután Vitéz János édesanyja. Neki fia mellett volt egy Borbála nevű leánya, akit Janus Pannonius anyjaként ismerünk fia verseiből. 1417-ben az egész nagycsalád közös nyilatkozatot tett arról, hogy a garicsi kolostornak veri patrones et

dotatores lesznek, és temetkezési helyükül valamennyien a kolostor templomát választják. A templomról egy 1409-es oklevélben azt olvashatjuk, hogy van benne Dorottya és Borbála oltár is.¹¹ Ugyanezeket a neveket viselték az említett család nőtagjai is. A kolostor és a család kapcsolatának érdekes záróakkordját is megismerhetjük. 1461. május 31-én Zrednai Gele Fülöp fia Gele Benedek a körösmegyei Zredna faluban lévő birtokrészét, szőlőjét és saját kúriáját a Garics-hegy alatt lévő pálos kolostornak adta 70 forintért, valamint maga és rokonai, különösen néhai Dénes nagybátyja (= Vitéz János apja) lelkiüdvéért mondandó szentmiséért. A szerzetesek tartoztak valamennyien egyenként a megemlékezés napján misét mondani, ezek között egynek énekesnek kellett lennie. A halottak napjának vigiliáján ehhez még járult kilenc lektio és a zsoltárok. A conversus fratereknek saját statutumaik szerint kellett a holtakról való megemlékezést végezniük.¹² A pontos utasítást aligha laikus fogalmazta. Az egyezésben név szerint csak Dénest, Vitéz János apját említik. Az akció mögött nyilván a váradi püspök állt. A Zrednai unokatestvér, Vitéznek egyébként osztályostársra a birtokban, maga is szorgos gyarapító volt, mégis már egy évvel korábban megkezdte javai fölszámolását. Valószínű, hogy Vitéz gyűjtötte maga köré családja tagjait Mátyás uralkodása kezdetén, amely az ő számára is ígéretesnek tűnt.

Vitéz János hűgát a föntiek alapján nyugodtan nevezhetjük ezután Zrednai Borbálának, akinek férje, Janus Pannonius apja, ugyancsak Körösmegyből származott. Szülőhelye Csezmicze volt, Belovár közelében, a zágrábi egyházmegye területén. Janus apjának családi neve sokáig vitatott volt, mára a kérdés megoldódott. A Vatikáni Levéltár egyik 1458-as regesztakötete ugyanis megőrizte Janus folyamodványainak, illetve az azokra adott válaszoknak szövegét. A regeszták Janus apját nobilis Paulus de Chesmiczenek nevezik, anyját a nemes Borbálát ugyanott Pál özvegyének mondják. Megnevezik Janus még élő testvéreit, az ugyancsak nemes Pétert és Ilonát. Az apa nevének ismerete itt ismét a kezünkbe adta a szálát a fölmenők földerítésére. Az apa és annak testvére 1407-ben mint a körösmegyei alispán emberei szerepelnek. Ugyanő 1428-ban homo regiusként a zágrábi káptalan érdekeit képviselte egy jogi aktus során.¹³

A magyar történelemben olyan kiemelkedő szerepet játszó két főpap családjára vonatkozó adatokat összegyűjteni önmagában is megérdemli a fáradságot. Méginkább akkor, ha azok további fölismerésekhez vezetnek.

Csánki Dezsőre hagyatkozva állíthatjuk, hogy mind a Zrednai, mind a Csezmicei család szláv eredetű volt, de már igen korán, jóval tárgyalt korszakunk előtt magyar nemességet kaptak. Ezt minden hivatalos nyilatkozattétel alkalmával vallották is. Így tudta ezt a kortárs Thuróczi János is: *In Sclavinia humilis sub tecto nobilitatis geniti*.¹⁴ Az ősök olyan literatus kisnemesek voltak, akik a báni, megyei székhelyen otthonosan mozogtak, akik a saját vagy mások pörös ügyeiben rendszeresen eljártak az illetékes hatóságoknál. A pörös eljárások is latin nyelven folytak, Csánki szerint, legalábbis ami az oklevélfírást illeti, igen szép latin nyelven. A fönti adatokból látjuk, hogy ezek a családok több generáción keresztül verzátságok voltak olyan közegben, ahol a latin nyelvet rendszeresen használták. Generációkon keresztül hozták magukkal a készséget, hogy ezen a nyelven magukat megértessék. Tudjuk, hogy ez az egyházi közvetítéssel nálunk meghonosodott hivatali nyelv a latinnak egy viszonylag romlatlan változata volt. Különösen így van ez, ha az itáliaiak vagy a franciák korabeli nyelvhasználatával vetjük egybe. Ott ugyanis a latin a később formálódott leánynyelvekkel könnyen kontaminálódhatott. Ezekben az országokban egyébként is mind a hivatalokban, mind a jogászai ügyleteknél már régen az anyanyelvet használták. Mindezeket szem előtt tartva, most képzeljük el a gyerekifjú Csezmicei Jánost, amint megérkezik Itáliába ferrarai tanulótársai közé. Messziről “északról”, a hegyeken túlról jött, a medvék közül. Diáktársai megbámulták és csúfolták is, még azért is, mert barbár anya (Borbála latinul Barbara) szülte. Mindezeket a sérelmeket verseiből tudjuk. Csak amikor megszólalt, akkor keltett bámulatot a latin nyelvet nehezen megtanuló diáktársai körében. Ezt viszont az őt csodáló kortársai följegyzéseiből tudjuk. Ezt a képességet örökségként hozta magával litteratus kisnemes őseitől szülőföldjéről, Szlavóniából.

Itt kell fölvetnünk mind Vitéz, mind Janus anyanyelvének kérdését. Ismét Csánki Dezső nagy forrásismeretére támaszkodhatunk: “az oklevelek mintája teljesen magyar, akár egyházi hatóságtól, akár a megyétől vagy a bánoktól erednek. De felötlőbb, hogy az oklevelek, bár szövegük latin, főként, ha a határhelyeket részletezik, aránylag gyakran használják a magyar szavakat, helyesebben: műkifejezéseket is. A pozsegai, zágrábi, de különösen a császmái káptalan okleveleiben sűrűn található a: *via Keresztut, mons Havas dictus, fluvius Turjafő, fundus Lukácshegye, vallis Diankovölgye, lacus vulgo*

Fertős... mons Paphegye, cumulatio terre wlgo vakandagthuras ... a határfáknak: vulgo Töl, Hárs, Haraszt, Gyertyán, Cser, Szil, Alma” megnevezései.¹⁵ A hajdani szláv eredetű lakosság tehát a XV. század közepén már egymás között is a magyar nyelvet használta, amelyet bizonyít, hogy a latin nyelvű oklevelekbe éppen ott teszik be a magyar kifejezéseket, ahol azoknak mindenki számára bizonyító erejük volt: a határbejárásoknál, a birtokhatárok kijelölésénél. Tudtak-e még valamit ezek a családok őseik szláv nyelvéből, erre úgy tűnik, Csánki nem talált nyomot a korabeli oklevelek szövegében. Csak föltételezhetjük, hogy a cselédség, az egyszerű nép körében még használatos lehetett az a XV. században is.

A szülőhely, a családi kapcsolat közelsége határozta meg Vitéz mellett Janus életének minden lépését. A ferrarai Guarino-családban úgy tudták, hogy Janus Váradon született.¹⁶ Nyilván azért, mert ő maga eszmélkedését, szellemi születését ottani éveitől számította. Miután apja korán meghalt, anyai nagybátyja, Vitéz János vette magához. A váradi püspök védőszárnyai alatt, a káptalani iskolában kezdhette tanulmányait. Itt készítették föl itáliai tanulmányútjára. Tudjuk, ha hazament, Váradra ment. Ha távozott a városból nagybátyjával együtt, ennek a városnak írt búcsúlevelet. Itt indult egyházi pályája is, először egy kanonoksággal, majd elnyerte a custodiatust is. Ez biztosította számára a padovai jogi tanulmányok költségeit. Nagybátyja részéről történt az a kezdeményezés is, hogy unokaöccsét váradi coadjutorává ill. vicariusává tegye.¹⁷

Együttes közéleti működésük Mátyás mellett sok részletében ismert. Vitéz volt a diplomata, bár követségben Janus is járt. Mégis inkább az utóbbi feladata volt az orációk tartása és a diplomáciai levelezés intézése. Ez mintha nem is tartozott volna hivatali kötelességei közé, mintha külön kegyként intézte volna ezeknek az irományoknak megszerkesztését. Ha megsértették, akkor azzal fenyegetődött, hogy tőle többet ilyet ugyan hiába várnak.¹⁸ A külügyi és belügyi írásszervek szétválasztottsága ugyan soha nem volt kétséges az udvari adminisztrációban, mégis a magánszívség említése Janus esetében föltűnőnek tűnhetnék, ha nem maradt volna ennek írásos nyoma. Vitéz 1466-ban Podjebrád cseh királynak azt írta, hogy Mátyás nevében a Curiába írt leveléről azért nem tud neki másolatot küldeni, mert annak szövegét “testvére, a pécsi püspök” Pécssett hagyta.¹⁹ Janus leveleskönyvében benne is van az említett iromány.²⁰

Családi kapcsolat, köteles és őszinte hála, közös hivatali ügyintézés mellett van még valami, amiben nagy volt közöttük az egyetértés: ez a kor irodalomélménye, a latin szövegek olvasása. Ez akkor sokkal több volt, mint ma egy könyv kézbevétele, majd végigélvezése, amikor a mű adja magát az olvasónak. Akkor az egy küzdelem volt a távoli múltból jött üzenet megértéséért. És Janusnak is, Vitéznek is ezeknek a szövegeknek olvasása okozott gyönyörűséget. Janus itt előnyben volt, Ferrara őt alaposan fölkészítette. De Vitéz? A bécsi egyetemen talán csak egy félét hallgatott. Mindazt, amit tudott, talán a zágrábi káptalani iskolából hozta magával, meg a Magyarországon tartózkodó Pier Paolo Vergerio környezetéből. Rendkívüli munkabírását kortársai említik. Csak azután, hogy a nap terhét letette, akkor olvasta, javította végig könyveit. Majd a század végén, egy főpap a királyi audienciára várva, előhúzhatott egy Aldinát a zsebéből. Ekkor, Vitéz idejében, az olvasásnak még megvolt a maga szertartása, a föltámasztott könyv elé oda kellett ülni. A műveletben a test és a szellem egyaránt részt vett, gyönyörűséges fáradtság volt ez, a humanistákat éltető szenvedély.

A nagybáty és öcs kapcsolatának emlékei a Janus ragaszkodó szeretetéről tanúságot tévő versek. Ezekből itt most csak az esztergomi érsek építkezéseire kapcsolódó két 6-6 soros fölirat jellegű verset említem. Az egyik a székesegyház újrafedésére készült. A tűz pusztította tetőzetet Vitéz teljesen fölújította. Bonfinitől azt is tudjuk, hogy ez színes cserepekkel történt.

Péter székén míg Pál pápa, a második ült és
császárság élén megkoronázva Frigyes,
János, az érsek a rég pusztító tűzben elomlott
héjjazatot földből már fölemelte megint.
Buzgóságáért éltesse örökre Olümposz,
ámde csak aztán, hogy földön is élt eleget.

(Kurcz Ágnes fordítása)

A másik versre valami erődtítés - Janus septumot mond - elkészülte adott alkalmat. Kerítést fundáltatott azért, hogy a nyáját a ragadozóktól megvédje.

Most, amikor, boldog Magyarország, trónodon immár
Mátyás, hős apa hős sarja, dicső fia ül:
János, a pásttor, akolt épít, hogy a nyájnak a síkon
biztonsága legyen, el ne ragadja gonosz.
Tettéért, Péter, ki az égi bejáratot őrzöd,
mennyed a pásttor előtt tárd ki a nyája előtt.

(Csonka Ferenc fordítása)

Mindkét vers az építményekre készült föliratok szokásos formáját követi. Elől áll 2-2 sorban az időmegjelölés, amely a mű elkészülésének tanúja. A kormeghatározás az egyiknél II. Pál pápa és Frigyes császár, a másiknál Mátyás király uralkodásának ideje. A harmadik sorban szerepel az építettő János érsek, majd ezt követi az építmény megnevezése. Ebben a két sorban van helye az indokolásnak is, amiért a műalkotás létrejött. A versek 2-2 utolsó sorában Janus fohászkodik a főpásztorért. Ez utóbbi, legalábbis ilyen terjedelemben már nem szokott helyet kapni a valóságosan is elhelyezett föliratokon. Az első vers létrejöttének okát, amint láttuk, Bonfini is megerősíti. A másodiknak tárgyi emléke, úgy tudom, még nem került elő. Valamiféle építkezés erre bizonyosan okot adhatott. Janusnál nobile septum áll. Ez nem jelölhet egyszerű erődtárményt, amely mögött a főpásztor biztonságban tudhatta nyáját. Még így is fölmerül a kérdés, hogy az 1460-as évek második felében ki ólálkodott ragadozó szándékkal az esztergomi érsek hívei körül. A vers megértéséhez, azt hiszem, közelebb visz Kubinyi András egy megfigyelése. Szerinte Vitéz elődjének, Szécsi Dénes prímás okleveleinek arengáiban gyakran fordul elő a pásztori gondoskodás formulája.²¹ Ami Kubinyinak föltűnt, az föltűnhetett a kortársaknak is. Szécsi érsek stylionariumát ismerhette, bizonyosan ismerte is Janus. A gyakran használt, visszavisszatérő kifejezések őt Venantius Fortunatus verseire emlékeztették.²² Fortunatus hét verse szól egyházi nagyságokhoz, akik építménnyel vagy anélkül a farkastól védik nyájukat. Tehát az esztergomi helyi hagyományt, az előd kedvelt szóhasználatát olvasmányélményével gazdagítva alkalmazta az adott helyzetre Janus, amikor versével Vitéz Jánost ünnepelte. Fortunatus esetében, egyébként, máig vita tárgya, hogy az ilyenféle föliratversei vajon valóban tárgyakra készültek-e. Janus verseit bizonyosan nem vésték kőbe.

A Vitézhez szóló Janus versek közül azért ezt a kettőt emeltem ki, mert mellett, hogy itteni tárgyi emlékekre íródtak, a költő munkáinak egy csoportjához köthetők. Venantius Fortunatus ugyanis különös helyet foglal el Janus mintáinak sorában. Ma a liturgiából jól ismerjük őt mint himnuszok szerzőjét, a középkori kéziratok hagyomány is leginkább így örököltette ránk. Janusnál nem ezekből a művekből való reminiscenciákat találjuk. Úgy tűnik, hogy ő Fortunatus teljes költői hagyatékát ismerte. Ennek az ismeretnek már nagyon korai verseiben is nyomára bukkanunk. Legtöbbször olyan helyzetekben bukkan föl a költőelőd ismerete, amikor a vers születésénél valóban őszinte érzés motiválta. Anyja, vagy közeli ismerőse halálára írt epitáfiumában ráismerhetünk a mintára. Mesterére, a nagyon szeretett Guarinóra írt panegyricusának, eddig egyébként megfejtethetetlennek tartott, szerkezeti fölépítése mögött is egy hosszabb Fortunatus mű áll.

Venantius Fortunatus nem tartozott a ferrarai Studio olvasott szerzői közé. Itáliában egyáltalán nincs nyoma, hogy a humanisták kezében járt volna. Janus gyerekfővel már idézte. Vajon nem hazulról hozott ismeret, éppen Vitéz könyvtárának egy eddig nem azonosított darabja az, ami költészetének ókori mintákból szőtt szövetén át-átcsillan. Akkor bukkan föl mindig, ha a tanulmányok során fölszedett tudós réteg lélegzethez juttatja a szunnyadó érzelmeket. Ha így van, akkor tovább is léphetünk. A VI. századi Fortunatus az első, aki nyelvében is, formáiban is tudatosan nyúlt vissza az ókorhoz. Ha Janus Vitéz könyvtárában rábukkant verseire, vajon nem éppen ezek is terelgették érdeklődését, az utánzásra való hajlandóságát az ókori szerzők felé.

Közös hazában gyökereztek. Ez a pátria volt Vitéz számára mindenkor a zágrábi egyházmegye. Innen indult egyházi pályája is, előbb kanonoksággal, majd a custodiatusszal. Élete delén ennek püspöke szeretett volna lenni. Sírkövén is innen valónak mondja magát. Janus is innen indult, és rövid életét a zágrábi Medvevárban fejezte be. Egymáshoz való viszonyukat mindvégig a kölcsönös támogatás, egyetértés, a valódi pietás jellemezte. Mindezek ismeretében egyet biztosan tudunk, azt, hogy miért együtt következett be a tragédia a két kiváló főpap életében.

Jegyzetek:

- 1 Horváth István, Vitéz János palotájának régészeti feltárása. In: Vitéz János Emlékkönyv. Esztergom Évlapjai. Annales Strigonienses. Esztergom 1990. 78-97.; Vukov Konstantin, Az esztergomi Vármúzeum Vitéz János korabeli rekonstrukciós programja, u. ott 98-160.
- 2 Szakály Ferenc, Vitéz János, a politikus és államférfi. Vitéz János Emlékkönyv. I.d. 1. jegyzet 9-38.
- 3 Kubinyi András, Vitéz János és Janus Pannonius politikája Mátyás uralkodása idején. In: Humanista műveltség Pannoniában. Szerk. Bartók István, Jankovits László, Kecskeméti Gábor. Pécs 2000. 7-26.
- 4 Szakály 2. jegyzetben id. tanulmánya 33-35. Beke Margit, Vitéz János esztergomi udvara. Vitéz János Emlékkönyv. I.d. 1. jegyzet 59-77. Prokopp Mária, Vitéz János és a művészetek, u. ott 53-58. Mikó Árpád, Reneszánsz. In: Galavics Géza, Marosi Ernő, Mikó Árpád, Wehli Tiinde, Magyar[országi] művészet 1800-ig. Bp. 2001. 213- passim.
- 5 Csánki Dezső, Körösmegye a XV-ik században. Bp. 1893. (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből XV, 12.)
- 6 Lukács Pál, XV. századi pápák oklevelei. 2. köt. Bp. 1938. (Olaszországi Magyar Oklevéltár II.) Nr. 576 és 729. Még több példa is idézhető.
- 7 1434: MUW I 186. 1451: Johannes Vitéz de Zredna, Opera quae supersunt. Ed. Boronkai Iván. Bp. 1980. 27. 1455: Csapodi-Gárdonyi Klára, Die Bibliothek des Johannes Vitéz. Bp. 1984. Nr. 108. és 78. t.
- 8 Máthés, Johannes, Veteris arcis Strigoniensis monumentorum... descriptio. Strigonii 1827. 65. és tab. VII C.
- 9 A "Vitéz" nevet az őt személyesen nem ismerő Bonfini akasztotta rá, azért mert ő a XV. század végén jól ismerte a hajdani esztergomi érsek ilyen vezetéknevű unokaöccseit. Nyilván szokatlanak találta, hogy nagybátyjuk nem használt családnevet. A kérdéssel, a név utóéletével Pajorin Klára foglalkozott: Ritoók Zsigmondné Szalay Ágnes 70. születésnapjára Közreadja a Rebakucs. Bp. 2001. 18-19.
- 10 Mályusz Elemér, A szlavóniai és horvátországi pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban. I.K 9 (1931) 292-294.
- 11 1403: Mályusz id. mű I.K 6 (1929) 101. 1407: Mályusz id. mű I.K 10 (1932) 97-98 és 6 (1929) 109 10 (1932) 257-259 és 100.
- 12 Mályusz id. mű I.K 12 (1934) 117-118.
- 13 Ritoókné Szalay Ágnes, III. János pécsi püspök, az Janus Pannonius családjáról. In: Tanulmányok Petrovich Ede tiszteletére. Pécs 2001. (Tanulmányok Pécs Történetéből 8.) 101-105.
- 14 Johannes de Thurocz, Chronica Hungarorum. Bp. 1985. 1012.
- 15 Csánki ... Id. 5. jegyzet 130-131.
- 16 Battista Guarino levele. In: Ábel Jenő. Analecta ad historiam renescentium in Hungaria litterarum spectantia. Bp. 1880. 204.
- 17 Huszti József, Janus Pannonius. Pécs 1931. 186.
- 18 Iani Pannonii opusculorum pars 2. Utrecht 1784. 99.

- 19 Iohannes Vitéz de Zredna, Opera... Id. 7. jegyzet Nr. 42.
- 20 Csapodi Csaba, A Janus Pannonius-szöveghagyomány. Bp. 1981. 77. Nr. 59. Az azonosítatlan levél Vitéztől való és Carvajalnak szólt.
- 21 Kubinyi András, Szécsi Dénes bíboros prímás. In: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Bp. 1999. (METEM Könyvek 22.) 141.
- 22 Ritoókné Szalay Ágnes, Janus Pannonius és Venantius Fortunatus. In: Humanista műveltség. Id. 3. jegyzet. 61-68.